

דיון אמיץ: האם שבט לוי התגייס למלחמת מצוה?

מה השתנתה מלחמת מדין? מדוע מצווה התורה במפורש לגייס את שבט לוי למלחמת הנקמה בעם המדיני? אם שבט לוי נפטר משאר המלחמות, מה השתנתה המלחמה הזו? ואולי עלינו ללמוד מהמלחמה הזו על כלל המלחמות? מהי המשמעות הרלוונטית ומשנת החיים של מלחמת מדין?

ב"ה | פרשת מטות | תשפ"ד

ההיסטוריה ורק אנו נשארו לספר על כולם. זאת זכות התורה והמצוות שמקשרים אותנו עם הנצח ומעניקים ברכה אלוהית.

בתוכם, עומד רוב עם ישראל מהציבור הכללי, שאינו מבין למה אי אפשר לשלב בין תורה ובין צבא? ובכלל מקשה העולם: איפה ההשתדלות בדרך הטבע? למה ילד חולה הולך לרופא וראש משפחה הולך לעבוד לפרנסתו, ורק בנושא ההגנה הביטחונית על הארץ עוברים לסמוך על הנס?

אנו רוצים לנהל דיון ענייני ומרתק בסוגיה שאינה מאוד מוכרת ולטעון שלוש מילים: "עשה לך רב". זה מסוג הסוגיות שנוגעות ביסודות ההשקפה ונובעות ממקומו של אדם בעולם, משורש נשמתו לשבט פלוני ומשליחותו עלי אדמות. לכן עליו לנהוג בהתאם להדרכת רבו. הנושא נדון במפרשים כבר אלפי שנים והוצגו לו כמה פנים. אנו ננסה להקיף את הסוגיה מכל כיווניה ונראה שאין כאן ויכוח בין אמת לשקר או בין יראת שמים להפקרות, אלא בדיון שצועד הרבה אחורה, כדרכה של תורה.

בהערה! הובאה הבהרת הקדמה חשובה.

מחלוקת קורעת את העם. הפעם לא מדובר בוויכוח בין הציבור הדתי לציבור שאינו דתי לעת עתה, אלא לעימות קולני בתוך מחנה שומרי המצוות.

מצד אחד, עומדים חלקים גדולים בתוך הציבור הדתי-לאומי, שקוראים את קריאת משה בפרשת השבוע: "האחיכם יבואו למלחמה ואתם תשבו פה?". איפה אתם הציבור החרדי? איך הנכם רואים מאות יהודים מקריבים עצמם למות ואתם נשארים לעמוד מהצד? הציבור הדתי-לאומי מגיע לשיא המדרגה בחודשים האחרונים, כשמקריב ממיטב בניו שמשאירים אחריהם נשים אלמנות ובנים יתומים ועושה זאת מתוך שלמות והזדהות פנימית, עד שאין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם. איך, אם כן, הציבור החרדי מרגיש נוח לחיות באוהלה של תורה?

מצד שני, עומד הציבור החרדי וטוען בלהט שהוא המזוהה השומרת על הבית. העובדה שיש אלפים שלומדים תורה ביום ובלילה, מתוך ויתור על חיי נוחות ופרנסה, היא זו המבדילה בינינו ובין הצבאות האחרים בעולם. היו צבאות חזקים מאתנו ועמים עשירים ומתוחכמים מעם ישראל, אבל כולם חלפו ונעלמו בתהומות

1 הדיון עוסק ב"שבט לוי", היינו בגיוס בני ישיבות ולומדי תורה לצבא. אנו לא עוסקים בגיוס חרדים שעובדים רוב היום לפרנסתם שהם למעשה רוב הציבור החרדי, כיון שהנושא הוא **פרקטי ולא מהותי**. כמדומה שכולם מסכימים שאדם שעובד לפרנסתו, חייב באופן עקרוני להתגייס להגן על חיי עם ישראל (בדיוק כמו שעושה בדרכי הטבע לפרנסתו ולרווחתו אנשי ביתו) והדיון הוא רק ברמה הפרקטית, האם הצבא בצורתו הנוכחית מתאים לאורחות חייו של יהודי שומר מצוות?

אנו נמצאים במציאות ייחודית שהתחדשה במאתיים השנים האחרונות, בה רוב עם ישראל אינו שומר מצוות וההתערבות בחברה חילונית ובצבא שמתנהל על פי קודים חילוניים – מעוררים אתגר ליהודי חרדי. לכן ככל שהצבא יעשה מאמץ להתאים את עצמו לחברה החרדית ויהודי ירא שמים ירגיש ביטחון לחזור הביתה כמו שיצא ממנו, יתרחש באופן הדרגתי שינוי של שילוב חרדים בצה"ל, כמו שקורה בשוק העבודה בכלל.

סיפור ששמעתי מאבי כמה פעמים: בחור מאחת המשפחות הנכבדות בכפר חבד התקשה בלימודי הישיבה והתכוון לצאת לעבודה. אבי נסע לרבי באותם ימים ואביו ביקש מאבי לבקש עבורו ברכה בעת היחידות להיפטר מהצבא. הרבי אמר: "עברתי על כל ד' חלקי השולחן ערוך ולא מצאתי היתר למי שלא לומד

שאלת הנושא היא: מה השתנתה מלחמת מדין? מדוע מצווה התורה במפורש לגייס את שבט לוי למלחמת הנקמה בעם המדיני? אם שבט לוי נפטר משאר המלחמות, מה השתנתה המלחמה הזו? ואולי עלינו ללמוד מהמלחמה הזו על כלל המלחמות? בחלק האחרון של השיעור נאיר את המשמעות הרלוונטית ומשנת החיים של מלחמת מדין, כפי שבאה לידי ביטוי בתוך הקהילה והמשפחה.

ב. קרבו ימי משה למות והקב"ה מצווה את המשימה האחרונה שנועדה לו בעולם הזה: "נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים אחר תאסף אל עמך".

מטרת המלחמה היא ייחודית. ראשית, "צרור את המדינים", כלומר לצרור ולשמור את השנאה ולצאת למלחמה מתוך תיעוב וזעם פנימי, בדומה למלחמת עמלק. שנית – מה שלא מצאנו אפילו אצל עמלק: תכלית המלחמה היא נקמה ותשלומי גמול נטו ולא כיבוש שטח או הסרת איום צבאי. זאת מלחמה נגד העם המדיני ולא נגד ארץ מדין, וכל עוד לא תושלם המשימה – משה אינו יכול ללכת מהעולם.

המעשה שעשו המדיינים היה בלתי קונבנציונלי וכך גם התגובה הבלתי רגילה אליו. הסיפור זכור מפרשת בלק: מלך מואב חיפש פתרון לבעיית עם ישראל שהתקרב לגבולו ופנה בבקשת עזרה משכניו מהדרום, מכיוון חצי האי ערב. המדיינים שהיו אויבים ותיקים של מואב, היו אמורים למשוך בכתף ולהגיד תסתדרו לכם. עם ישראל לא עובר בגבולנו ולא מאיים עלינו. אבל המדיינים התנדבו לסייע לדבר עבירה והעלו את שמו של בלעם הנביא הארמי, כמי שעשוי להזיק לעם ישראל.

זקני מואב וזקני מדין הופיעו ביחד במעונו של בלעם והוא נעתר לצאת עמם. לאחר שמשימתו נכשלה והוא בירך במקום לקלל, בלעם העלה הצעה מבהילה איך לגרום נזק קשה וכואב לעם ישראל: אלוקי ישראל שונא זימה ולכן תשלחו את בנותיכם להכשיל את ישראל בזנות ומה שלא הצלחתי לקלקל דרך הפה, תקלקלו באמצעות הנשים.

הגמרא מספרת על הטקטיקה הנכלולית בה פעלו בנות פעור (סנהדרין ק"א): "אמר להם בלעם: אלוהי ישראל שונא זימה הוא, והם מתאווים לכלי פשתן, בוא ואשיאך עצה: עשה להן אוהלים [בסמוך למחנה ישראל] והושיב בהן זונות, זקנה מבחוץ וילדה מבפנים וימכרו להן כלי פשתן. בשעה שישראל אוכלין ושותין ושמחין ויוצאין לטייל בשוק, אומרת הזקנה: אי אתה מבקש כלי פשתן? זקנה אומרת לו במחיר שווה וילדה אומרת לו בפחות. [נפשו נדבקת בצעירה] ואחר כך אומרת לו: הרי אתה כבן בית, שב ברור לעצמך. וצרצורי של יין עמוני מונח אצלה ... וכיון ששתה בער בו

יצרו. אמר לה: השמע לי. הוציאה יראתה מתוך חיקה ואמרה לו: עבוד לזה! אמר לה: הלא יהודי אני. אמרה לו: כלום מבקשים ממך אלא פיעור, ולא עוד אלא שאיני מנחתך עד שתכפור בתורת משה".

ההתרועעות מול בנות מואב ומדין מגיעה לשיאה, כאשר נסיכת מדין, בת המלך, כזבי בת צור, פורצת עם נשיא שבט השמעוני לתוך מחנה ישראל. החטא מוביל למגפה נוראה של מות 24,000 איש.

לפיכך מצווה ה' את משה לצאת למלחמת נקמה במדין² מתוך אויבות ושנאה. שכן חייבים לקעקע את השיטה ולהעביר את המסר שהדרך בה נקטו היא מחוץ לתחום. לא פוגעים באנשים באמצעות פיתוי לזנות ועבודה זרה. וכיון שמדובר במשימה רוחנית, היא שייכת למשה ועליו להשלימה לפני מותו.

פרשתנו לא: וידבר משה אל העם ... החלצו מאתכם אנשים לצבא ויהיו על מדין לתת נקמת ה' במדין

משה עושה שני שינויים בולטים מהציווי שקיבל מה': א. ה' ציווה לתת את "נקמת בני ישראל במדין". כלומר, לנקום בהם על שגרמו למות 24,000 איש. אבל משה מעורר את ישראל לצאת למלחמה לתת "נקמת ה' במדין". לגמול על שחירפו המצוות והובילו להרס רוחני.

בפשטות, כן הוא דרך האוהבים שכל אחד מדגיש את רגישותו לזולתו. הקב"ה מדגיש את חרדתו לפגיעה בישראל ואילו משה מדגיש את חרדתו לפגיעה בקב"ה (ראו דוגמה בהערה³). אבל המלבי"ם כותב נקודה מיוחדת במינה, שמבליטה את התלהבות וזריזות משה לקיים מצוות ה':

מלבי"ם: ה' אמר 'נקום נקמת בני ישראל' ומשה אמר לתת 'נקמת ה' במדין'? כי היו נגד מדין שתי נקמות: מה שהרעו לישראל שנפלו כ"ד אלף וזה נקמת בני ישראל. ומה שהחטאו וחיללו כבוד ה' בבעל פעור וזה נקמת ה'. ה' אמר שינקום נקמת בני ישראל, אבל בזה היו ישראל מסרבים לצאת אחר שמיתת משה תלוי בזה ושקול הוא בעיניהם ככל ישראל. על כן אמר להם משה שיהיו זריזים בדבר, מאחר שהוא נקמת ה' ואין להם להתעכב בעבור חיי בשר ודם.

אילו היה משה מציג את המלחמה לשם כבוד בני ישראל, היו אומרים שהם מוחלים על כבודם ובלבד להאריך חיי משה ולעכבו בעולם. אבל משה שהיה חרד לקיים מצוות ה' ולהשמיד הרע

להיפטר מהצבא. ומה שרבותינו נשיאנו סייעו לבחורים להיפטר מהצבא, היה זה ברוסיה שבמקום בחור יהודי, הכניסו 'פאנייע' [איכר רוס]. אבל היום שבמקום בחור יהודי נכנס יהודי אחר, מאי חזית דסמיק דמין דידך מדידור".

2 הנקמה מכוונת נגד מדין ולא גם נגד מואב וזאת משני טעמים כמובא ברש"י: "המואבים נכנסו לדבר מחמת יראה שהיו יראים מהם שהיו ישראל שוללים אותם ... אבל מדיינים התעברו על ריב לא להם. דבר אחר: מפני שתי פרידות טובות להוציא מהם [רות המואביה ונעמה העמונית אשת שלמה]".

3 הדבר דומה לפרפרת הידועה שציטט רבינו כמה פעמים בשמו של הצדיק רבי לוי יצחק מברדישטוב: התורה מכנה את חג יציאת מצרים בשם "חג המצות" ואילו עם ישראל קורא לו במשנה "חג הפסח". שכן הקב"ה חוגג את מעלת ישראל אשר אפו המצות בחופזה ויצאו למדבר באמונה גדולה בו שיראג לכל צרכיהם, ככתוב "זכרתי לך חסד נעורייך אהבת כלולתיך, לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה". ואילו עם ישראל חוגג את גדולת ה' שפסח על בתי המצרים והצילם ממוות לחיים.

שבמלחמות אחרות היה פטור צבאי לשבט לוי מטעמים רוחניים.
מדרש נוסף אומר רעיון דומה במקצת:

במדבר רבה: ג אלפים מכל שבט - (יב אלף נלחמים) יב אלף משמרים כליהם (בעורף) ויב אלף לתפלה, שנאמר 'אלף למטה אלף למטה' - כד אלף, 'וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה' - יב אחרים.

נראה כי הסדר הקבוע במלחמות ישראל או לפחות במלחמה הזו, היה להקדיש שליש מהלוחמים לעבודת התפילה הרוחנית והם לא התעסקו בלחימה קרבית המסכנת חיים.

נפתח הפתח לסוגיה נפלאה אודות גיוס בני לוי למלחמת מצווה. אפשר למצוא בה ראיות לכאן ולכאן. הנה בסוף פרשת קרח מובאת רשימת מתנות הכהונה והלווייה לכני שבט לוי ונאמר חידוש עצום:

במדבר יח: ויאמר ה' אל אהרן, בארצם לא תנחל וחלק לא יהיה לך בתוכם, אני חלקך ונחלתך בתוך בני ישראל. ולבני לוי הנה נתתי כל מעשר בישראל לנחלה, חלק עבדתם אשר הם עבדים את עבדת אהל מועד ... ובתוך בני ישראל לא ינחלו נחלה.

התורה מצווה על שבט לוי להישאר **מעבר למציאות**. להיות **תלוש מהחיים הטבעיים**. הוא אינו נוחל נחלה, אינו אוסף מבית המלחמה ואסור לעבוד לפרנסתו. הוא כמו 'תמונת צדיק על הקיר', שחי מידו של הקב"ה ומעיד על השכינה השורה בישראל. למעשה, כל אחד מהשבטים הפריש בין שלוש לשש ערים משטחו עבור הלויים וביחד הוקמו 42 ערים, שהלויים חיו בהם על חשבון כלל העם. (אחת ההשלכות לגירעון הבעלות שלהם הייתה בימי ירבעם מלך ישראל, שמנע את ישראל לעלות לבית המקדש והקים במות מקומיות לעבודת הקורבנות. הוא פיטר את הכהנים והלויים משירות העם והעמיד כוהנים אחרים לעבוד בבמות וגירש את הכהנים והלויים מהערים שקיבלו מישראל).

הרמב"ם הולך צעד נוסף ומסיק מדעתו, שהלויים **לא לחמו במלחמות "כשאר ישראל"**. שכן תכלית המלחמה היא לכבוש שטח ומי שלא חי חיי טבע ואינו נוחל נחלה - אינו אמור להילחם מלחמה טבעית עליה. הרמב"ם מגדיל ללמוד מכאן **לשאר ישראל**, שכל מי שנדבה רוחו להיבדל מחיי העולם, לצמצם פרנסת חייו ולעמוד לפני ה' לשרתו - הרי זה התקדש קודש קדשים וה' יזמן לו צרכיו.

רמב"ם סוף הלכות שמיטה ויובל: למה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה עם אחיו? מפני שהובדל לעבוד את ה' לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים ... לפיכך הובדלו מדרכי העולם, **לא עורכין מלחמה כשאר ישראל**, ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכח גופן, אלא הם חיל השם, שנאמר 'ברך ה' חילו' והוא ברוך הוא זוכה להם, שנאמר 'אני חלקך ונחלתך'. ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו לדעה את ה' והלך ישר כמו שעשהו האלוקים ופרק מעל צוארו עול הח-

מקרבך - אף שידע שבכך תלויים חייו וכמה רצה להישאר לחיות עוד - שינה את הציווי לשם נקמת ה', ובזה אין ישראל רשאים למחול ולדחות הביצוע.

משה עושה שינוי בולט נוסף, ביחס למצווה שקיבל מלמעלה: הוא צווה להוביל את המלחמה, אבל בוחר להישאר מאחור ולשגר את פנחס שהתחיל את המשימה מול זמרי וכזבי ועכשיו ירשם אותה.

ילקוט שמעוני רמז תשפה: הקב"ה אמר למשה נקום בע-צמך והוא שולח אחרים! אלא ע"י שנתגדל במדין, אמר אינו בדין שאני מצר למי שעשו לי טובה. המשל אומר: באר ששתיית ממנו מים - אל תזרוק בו אבן, ולמה שלח דווקא את פינחס, אמר מי שהתחיל במצווה חייב לגמרה.

מדהים: היה ברור למשה מאליו, בלי שהקב"ה אמר כך במפורש כי כוונת הציווי היא לשלוח מישהו אחר ולא לעשות זאת בעצמו. שכן, אשתו הייתה ממדין והוא חי בקרב העם המדיני שנים ארוכות ואדם לא פוגע בעם שנתן לו את אשתו והמשיך לחיות חיים טובים ביניהם. ואף שמדין גרמו אחר כך צרות צרורות והביאו למות 24,000 איש, בכל זאת יהודי זוכר את מעט הטובה ולא את רוב הרעה. כמובן, משה נסמך על הציווי שקיבל בעבר במצרים, להורות לאהרן להכות ביאור, שכן הוא ניצל במי היאור. וכן צווינו לא לתעב מצרי כי גר היינו בארצו.

כולנו נכשלים בכך. טבע האדם הוא **לחפש את הרעה בתוך הטובה ואף כשיש רוב טובה**. כשבעל הולך לקניות במכולת ומעלה את השקיות הביתה, התגובה הראשונה של הגברת היא: "למה הקטשופ הזה?". כשבעל נכנס הביתה ורואה ארוחה מוכנה על השולחן, התגובה האינסטינקטיבית היא "למה הקציצות האלו..." ואילו משה מחפש את מעט הטוב בתוך הרע הצועק ודוקר בעיניים.

ההידור במצוות הכרת הטוב הוא משום שהיא בסיס האמונה. מי שמתרגל לפתח עיניים שרואות טוב - יחיה בהודאה גדולה לקב"ה שנותן לו הכול. לעומת מי שמחפש את הרע ובכך שולל את עצם הקשר בינו ובין הקב"ה. הדבר רמוז בכך, שמצוות כיבוד הורים היא החמישית בין המצוות לכבוד שמים ועומדת תחתיהן. שכן היא התשתית להן. מי שמעריך את טובת הוריו - יעריך בוודאי את הקב"ה שהוא השותף של הוריו בבריאה. אבל מי שחי בתחושת תרעומת כלפי הוריו - שומט את בסיס הקשר בינו ובין הקב"ה.

ג. ניגש לנושא עיונו. בתוך פקודת הגיוס, ה' מוסיף שלוש מילים מהדהדות שצדות את האוזן:

2. במדבר לא: אלף למטה אלף למטה **לכל מטות ישראל** תשלחו לצבא: וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה שנים עשר אלף חלוצי צבא: וישלח אתם משה אלף למטה לצבא אתם ואת פינחס בן אלעזר הכהן - **רש"י** (בשם דעת רבי עקיבא במדרש ספרי): 'לכל מטות ישראל' - לרבות שבט לוי.

רבי עקיבא מוצא כאן ציווי חריג בנוגע לשבט לוי: השבט הנבחר נדרש הפעם לאזור חלציו ולצאת למלחמה. משמעות הדברים היא,

להילחם על היוונים ונתפלל עליהם לפי שהיו מועטים, שנים עשר בני חשמונאי ואלעזר כנגד כמה רבואות.

שבונות הרבים (חשבונות הפרנסה) ...הרי זה נתקדש קדש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים.

משה רומז לשתי מלחמות בה בני לוי לא רק נטלו חלק, אלא היו ראשי ומובילי המלחמה. הראשונה הובלה בידי משה ושבתו לאחר חטא העגל. השנייה תרחש בעתיד כאשר מתתיהו הכהן הגדול יאזור חרבו ויוביל את חמש בניו למלחמת חורמה נגד האויב היווני.

מעבר לכך:

רמב"ם מלכים ה: מלחמת מצוה זו מלחמת שבעה עממים [לנחול הארץ], ומלחמת עמלק, ועזרת ישראל מיד צר שבא עליהם. אחר כך נלחם במלחמת הרשות עם שאר העמים, כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות גדולתו ושמעו. **שם ז,ד:** במלחמת מצוה הכול יוצאים - חתן מחררו וכלה מחופתה.

מלחמות ישראל נחלקות לשתיים: "מלחמת מצוה" היא כיבוש הארץ וכן מלחמת הגנה ותגובה כנגד אויב שצר על הארץ ומסכן את חיינו. "מלחמת רשות" היא מלחמה יזומה כדי להרחיב גבולות הארץ מעבר לגבולות המקראיים, כמו שעשה דוד שהרחיב גבולות ישראל עד סוריה. כאן קובע הרמב"ם כי למלחמת מצוה יוצא אפילו **חתן מחררו וכלה מחופתה**. והגע בדעתך: התורה אסרה מפורשות על החתן לצאת למלחמה בשנה הראשונה כדי להישאר לשמח את אשתו, ובכל זאת קובע הרמב"ם שהוא חייב לאזור חרב ולהתגייס לעזרת ישראל מיד צר הבא עליהם. כך יוצאת כלה מחופתה, למרות שאין דרך הנשים לכבוש. לכאורה קל וחומר לבני שבט לוי, שלא נפטרו במפורש בפסוק מחובת המלחמה, שיהיו חייבים לצאת במלחמת מצוה ולא יעמדו על דם חבריהם.

יתירה מכך: הרמב"ם דן בדיני כוהנים **במלחמת רשות** ומשמע שהם משתתפים אפילו בה⁴:

שם ז,ח: המאסר אשה האסורה עליו, כגון אלמנה לכהן גדול וגרושה וחלוצה לכהן הדיוט ... אינו חוזר [מהמלחמה כמצוות] 'מי האיש אשר ארש אישה ... ילך וישב לביתו'. **ח,ד:** הכהן מותר ביפת תואר בביאה ראשונה, שלא דברה תורה אלא כנגד היצר, אבל אינו יכול לישאנה אחר כך מפני שהיא גיורת.

הסתירות ברורות ומעיקות: אם לדעת הרמב"ם כוהן פטור ממלחמת מצוה, איך הגיע למלחמת רשות?⁵ אם חתן וכלה יוצאים מחופתם להציל ישראל, איך כוהן ולוי נפטרים ממנה? מצד שני, איך ניישב את הפסוק שלנו, שרומז כי בני לוי יצאו רק למלחמת מדין? וכיצד שבט לוי הובילו את מלחמת היוונים אם אין זה תפקידם?

ראיה לגישת הרמב"ם נמצאת בספר יהושע: לילה לפני כיבוש יריחו, רואה פתאום יהושע מלאך לנגד עיניו עם חרב שלופה. יהושע נבהל: "הלנו אתה אם לצרינו?". האם אתה מלאך רחמים או מלאך חבלה כשרו של עשו? המלאך עונה "אני שר צבא ה' כי עתה באתי". מפרשת הגמרא (עירובין סג,ב) את תשובת המלאך: נשלחתי להענישכם על שני חטאים: אמש ביטלתם תמיד של בין הערביים והיום ביטלתם תלמוד תורה. מבאר תוספות: "תלמוד תורה ביטלו, לפי שהיו צרים על העיר כל ישראל, אבל הכהנים אמאי לא היו מקריבים התמיד? ויש לומר לפי שהארון לא היה במקומו והכהנים נושאים את הארון". משמע שהדרישה האלוקית הייתה לקיים חיי תורה ועבודת הכהנים גם בשעת המלחמה.

ראיה נוספת לדברי הרמב"ם היא כנראה המפורסמת מכולן והשייכת ביותר לענייננו:

סנהדרין מט,א: אלמלא דוד - לא עשה יואב מלחמה ואל-מלא יואב - לא עסק דוד בתורה. דכתיב 'ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו ויואב בן צרויה על הצבא' - מה טעם דוד עשה משפט וצדקה לכל עמו, משום דיואב על הצבא. ומה טעם יואב על הצבא, משום דדוד עושה משפט וצדקה לכל עמו.

מפורש שעם ישראל פועל בדרך של הרמוניה גשמית ורוחנית: חלק מהעם לוחם וחלק אחר מתפלל. כשם שבכל צבא יש כמה דיביזיות, חלקן קרביות וחלקן בעורף וכולן נדרשות לצורך המלחמה. יחידה אחת לוחמת, שנייה מנתחת ומודיעין, שלישית היא חיל החינוך שיוצר מוטיבציה ומורל - ומי שעובר מיחידה ליחידה הוא בבחינת עריק שבוגד בתפקידו. כך עם ישראל לוחם בדרך ייחודית של חיבור בין שמים וארץ ובינתיים מעורר את החיבור של כולנו אל השורש ומזכיר על מה נלחמים ונאבקים.

עד כאן סדרת הראיות לצד אחד. מנגד, אפשר להקשות על הרמב"ם מסדרת ראיות הפוכות המחייבת ששבט לוי גויס למלחמה. ראשית, משה בעצמו נפרד מבני שבטו בתיאור 'קרב' במיוחד (דברים לג): "האמר לאביו ולאמו לא ראיתי ואת אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע כי שמרו אמרתך ובריתך יצורו" - מפרש רש"י: "כשחטאו בעגל ואמרתי 'מי לה' אלי', נאספו אלי כל בני לוי וצויתים להרוג איש את אבי אמו והוא מישראל או את אחיו מאמו או בן בתו מישראל".

עוד ממשיך משה:

דברים לג: 'מחץ מתנים' - ראה שעתידין חשמונאי ובניו

4 לגבי "כהן משוח מלחמה", שהכריז את הכרזות המורל והפטורים לפני היציאה למלחמה, עולה השאלה האם יצא לשדה הקרב? גמרא נזיר מז,ב דנה לגבי קדימות שחרור לגדולי ישראל ורש"י מפרש "דתלו ביה רבים" - דעביד מלחמה בשביל הרבים". משמע שהוא מפקד המלחמה. אבל במדרכי גיטין תלב, שלא היה נלחם.

5 הגאון רבי חיים קנייבסקי מיישב (דרך אמונה הלכות שמיטה ויובל יג,ב) שהכהנים פטורים ממלחמה, אבל אם רוצים להתנדב הם רשאים והרמב"ם מדבר כאן על כוהנים שהתנדבו מרצונם.

מבין שלל הביאורים בעניין, נציג שניים שמשקפים את שתי הגישות המרכזיות בימינו. הראי"ה, הרב הגאון אברהם יצחק הכהן קוק, הרב הראשי הראשון בארץ, מיישב בפשטות:

שבת הארץ יג, יב: מה שאין שבט לוי עורכין מלחמה היינו מלחמה פרטית, כמו שיזדמן ששבט אחד עושה מלחמה בשביל התנחלותו. אבל כשכל ישראל יוצאים חייבים גם הם לצאת, ומלחמה של כלל ישראל היא גם כן עבודת ה', שכל מי שהוא מיוחד יותר לעבודת ה' הוא שייך לה יותר משאר העם.

פטור שבט לוי ברמב"ם הלכות שמיטה ויובל, מדבר על מלחמה פרטית שמנהל שבט כדי להשלים התנחלות בחלקתו. השבטים האחרים נדרשים לסייע לו, אבל בני לוי אינם נקראים. אולם במלחמה כללית לכבוש הארץ או כנגד איום על כלל העם – גם שבט לוי מחויב. ואדרבה, מעלה בכך ששבט לוי יהיו הראשונים להתגייס, שכן הירא מעבירות שבידו ישוב לביתו ולכן מוטב שעורכי המלחמה יהיו יראי שמים נקיים מעוונות. בהתאם לכך, גישת תלמידיו וההולכים לאורו של הרב קוק היא למסור נפשם על זכות כיבוש הארץ, כפי שמעלת נפשם מגיע לשיאה בימים אלו.

מנגד, הרב מבריסק, הגאון רבי יצחק זאב סולובייצק, מיישב הסתירה להיפך ואף דבריו נפלאים:

חידושי הגרי"ז סוטה מג: מה שכתב הרמב"ם דשבט לוי לא עורכין מלחמה כשאר ישראל, אין הכוונה שהם מופקעים כלל מציאה למלחמה, דנראה דהיא שצריכין להם בשעת המלחמה גם הם היו יוצאים. כל עיקר כוונת הרמב"ם הוא שאין מוציאים אותן לכתחילה ליכנס למלחמה כשאר כל ישראל, כיון שהם חיל ה' והובדלו לעבוד את ה' ולשרתו ולהורות דרכי ה' ומשפטיו.

אם צריכים את שבט לוי במלחמה הם יוצאים, בקל וחומר מחתן וכלה מחופתם. אבל שיטת הרמב"ם היא שהם **האחרונים לצאת**. כדיוק לשון הרמב"ם "לא עורכים מלחמה **כשאר ישראל**". טובת עם ישראל היא לעשות הכול שתמיד יהיה שבט אחד שלא ייצא למלחמה ויעסוק בלימוד התורה. [דברי הגרי"ז הוכחו במציאות בעת מלחמת השחרור: מספר החיילים היה מועט והסכנה הייתה קיומית לעצם ההתיישבות בארץ, ורבים מבני הציבור החרדי התגייסו לצבא. אולם כיום, יש עוד מהיכן לגייס לפני שמבטלים את לימוד התורה בישיבות. גם מפקדי הצבא אומרים שהם מסוגלים לקלוט רק 3000 כעת ואינם מעוניינים בכל בחורי הישיבות כאיש אחד].

נבאר בעומק את הצורך התמידי בלומדי התורה במקביל לניהול המלחמה: העם שלנו הוא ייחודי בכך, שמנהל שתי חזיתות במקביל.

אנו נלחמים בארץ, אבל מעוררים רחמים למעלה. אנו נאבקים בדרך הטבע למטה, אבל מייחלים לנס מלמעלה. כמו אסתר שקודם צמה שלושה ימים ורק אחר כך הלכה אל המלך לפעול בדרכי הטבע. לכן ככל שאפשר להוסיף בזכות התפילה ולימוד התורה – נכון לאחוז גם בסידור וגם בחרב. הסידור מקרבנו לפני אבינו שבשמים והחרב מביא את הברכה למטה.

יתירה מכך והוא העיקר. באריכות דבריו בהלכות שמיטה ויובל הנ"ל, רומז הרמב"ם ליסוד השקפתי גדול, שהוא מרכז העניין: קיומנו הרוחני מחייב שיהיה שבט אחד מרומם מחיי הארציות, כתזכורת תמידית **שאיננו מכאן ומעשינו הטבעיים הם רק סוג של 'כאילו'**, מפני חיוב ההשתדלות. יהודי נקרע בין האמונה בלב ובין המעשה הטבעי שמושך וסוחף אותו אל החיים, וטבע המעשה לגבור על האמונה המופשטת בלב. כפי שהתאונן הצדיק רבי לוי יצחק מברדיטשוב: העולם הזה מונח מול העיניים ואילו גן עדן נמצא בספרים... בין שני אלו נתבעת תזכורת נצחית לאמתיות הדברים, לפיה כל ההשתדלות הטבעית אינה אלא מסך וכיסוי על השפע האלוהי.

במשך ארבעים שנות החיים הראשונות במדבר, נתבע עם ישראל לגמור את המן בלילה וללכת לישון עם מקרר ריק. כדי להטמיע בלבבות לכל חיי עם ישראל כי הפרנסה באה מהשמיים ומי שברא יום ברא פרנסתו. בהמשך לכך, גם אחרי הכניסה לארץ ישראל, נדרש שבט אחד לחיות **מעבר למציאות** ולהטמיע את תפיסת הנצח כי הדברים נקבעים למעלה ולא כאן.

עד"ז הייתה דעת הרבי נחרצת ללא פשרות כידוע: הצלחת המלחמה תלויה בלימוד התורה, זאת בהתאם לשיטתו הכללית שהחיים הגשמיים תלויים ברוחניות. לכן עלינו לייקר את לומדי התורה ולאפשר להם כל הדרוש על מנת להתמיד בלימודם ללא הפרעות.

ה. מדוע במלחמת מדין, אם כן, הצטוו שבט לוי להצטרף ללוחמים? וכיצד במלחמת יוון היו הכהנים **מובילי** המלחמה? הרבי מפתח רעיון נפלא ומעניק משמעות רלוונטית מאין כמותה למלחמת מדין:

מלחמת מדין הייתה ייחודית **לכבוד ה'**. זאת לא הייתה מלחמה על כיבוש שטח ואפילו לא על הצלת חיי ישראל. כל עניינה היה להפגין את שאט הנפש משפלות החטא וביזוי רצון ה' על ידי הזנות והעבודה זרה. לכן דווקא שבט לוי הצטרפו למלחמה והעניקו את הגוון הקדוש והנעלה שנדרש בה.

כך יש לומר לגבי מלחמת יוון, שעיקרה הייתה מלחמה על **היהדות** ולא על **היהודים**. שכן כידוע, היוונים לא סיכנו חיינו ומגורנו בארץ, אלא מטרתם הייתה להשכיחם תורתך ולהעבירם מחוקי רצונך.

6 משמעות השיחה דלקמן היא **שבט לוי לא יצא כלל למלחמת מצווה**. ראו בפנים השיחה שם ובהערות 42,44. אבל מסיים הערה 44 ב"ואכ"מ", ומשמע שהדברים צריכים אריכות יותר (ככל הסתירות שהבאנו לעיל).

לחביבות העניין אוסיף סיפור ששמעתי מאבי: לאחר שבנו של אריק שרון נהרג בפתאומיות מפליטת כדור ל"ע, ר' שלמה מיידנציק ארגן תפילות בימי השבעה בביתו. פעם אבי נסע עמו ואריק היה בשברון לב ודיבר בפתחות: "שלמה, תגיד לרבי שנגייס את הבחורים החבדניקים וניתן להם 'סטנים' (רובה בריטי מיושן שאינו מסוגל לירות. רק בשביל התמונה שבחורי הישיבות מתגייסים לצבא...)". הרבי השיב: "אפילו יום אחד לא".

3. ליקוטי שיחות כג/210: היות ששבת לוי 'הובדל לע' בור את ה' לשרתו ולהורות דרכיו הישרים, לפיכך הובדלו מדרכי העולם והם חיל השם, מוכן שמלחמה שלא נועדה לכבוש ארץ כדרכי העולם, היא שייכת לשבת לוי ודווקא חיל ה' צריך להשתתף במלחמה כזו. מלחמת מדין נועדה 'לתת נקמת ה' במדין', שכן מדין עומד כנגד הקב"ה, לפיכך שבת לוי צריך להשתתף במלחמה וזה עניינו ותפקידו.

חיפש דרך לפגוע בהם קודם. אין כאן הצדקה לדרך הספציפית בה בחרו להתמודד עם הפחד שלהם, אבל אפשר להבין את עצם החשש שקינן בהם.

אולם עם המדיינים לא היה לנו שום חשבוך. ארץ מדין יושבת הרחק מהנתיב בו צעדו ישראל, ממזרח לדרום ים המלח, באזור המפגש בין סעודיה וירדן ולא התכוונו בכלל להגיע לשם. אז מה טלטל את מנוחתם וגרם למלך מדין לשלוח את הנסיכה בכבודה ובעצמו להזנות את זמרי? המדיינים ביטאו את היצר הבסיסי לריב ומחלוקת: גאוה, יהירות. הצורך **להתפשט לכל עבר ולא לתת לאף אחד לצמות**. זה הפחד שכל אחד שמצליח היכנסהו - בקצה השני של העולם - הוא מחשיך את האור שלי.

הנה רעיון עצום שיקר מזהב ומפנינים: התורה אומרת "צורר את המדיינים והכיתם אותם כי צררים הם לכם". כך אומרת אסתר על המן: "איש צר ואויב המן הרע הזה". אבל מה פירוש הביטוי שאינו שגרתי ולא נאמר על אויבים האחרים "צררים ... איש צר"?

המהר"ל (אור חדש על מגילת אסתר) מפרש שהמן הרגיש "צר" עם מרדכי. הוא חש שלא נשאר לו מקום כשמרדכי מסתובב באזור. הוא ידע את גדולתו האמתית של מרדכי והרגיש שמרדכי מסתיר לו את השמש. ביושר אומר מילים מדהימות: "כל זה איננו שווה לי כאשר אני ראה את מרדכי היהודי". זה תמצית היצר הנרקיסטי: יש לי הכול, כסף, זהב וכבוד, אבל אני מרגיש גמד כשמרדכי באזור.

זה מה שקרה עם מדין: "כי צררים הם לכם". המדיינים לא היו יכולים לישון בגלל האומה החדשה שצומחת במדבר. הם הרגישו שהמרחב נהיה קטן עבור שתי האומות. אולי אפשר לפרש, שהמדיינים הבינו במיוחד עד כמה אנו מהווים תחרות. אומת מדין הצמיחה אדם דגול כיתרו, שעבד כל עבודה זרה בעולם. גם בלעם היה קשור עם שנאת מדין, גם הוא שנא את ישראל ללא סיבה אף שידע ברוח הקודש שהקב"ה אמר 'אל תצר את מואב'. גם אצלו הייתה זו שנאה של גדלות מפחד שיאפילו עליו.

לכן המלחמה כנגד המדיינים היא מלחמת קודש, ששייכת גם לשבת לוי. היא קשורה בעצם הגדרת האדם כפועל ומשרת ובמילא יש מקום לכולם. בתפישה היהודית, הנרקיסים אינו רק מסוכן ואומלל, אלא עקום ומטופש. זאת צורת חשיבה מעוותת שאיננה משקפת את המציאות. איש אינו יכול להיות בכל מקום, ויותר מכך והוא העיקר: **איש אינו צריך להיות בכל מקום** ויש מספיק מקום לשנינו. הקב"ה ברא כל אחד כשהוא ייחודי ומעניק תרומה אישית משלו ואף אחד לא מאיים על אחר.

בהערה⁷ הובא סיפור מיוחד ששמעתי מאבי ע"ה.

תורת החסידות מרחיבה ומעניקה עומק ייחודי, במשמעותה הרלוונטית של מלחמת מדין. זה קרה בהתוועדות חסידית לפני למעלה ממאה שנה, כאשר אחד החסידים לא נזהר בכבודו של חברו (לקח כוס ששתה ממנה חברו וניגב אותה היטב לפני ששתה בעצמו). הרבי הרש"ב הזדעזע ואמר מאמר חסידות מפורסם אודות שורש המריבה והמחלוקת. הרבי חופר לתוך הנפש ומוצא את יסוד המריבה והפילוג בין בני אדם, כפי שביטאו אנשי מדין.

המילה "מדין" היא מלשון "מדון" ומחלוקת, משום שהאומה הזו מייצגת את שורש המריבה והפירוד: **"נרקיסים", אהבה עצמית, שגורמת לאדם להיות מלא בעצמו ולתפוס את כל המרחב.**

יהודי חי בתפיסה של אחדות: כולנו **שותפים בצוות**. כולנו בני אב אחד ועובדים במשימה אחת: לתקן עולם במלכות ה'. לי יש את התפקיד שלי ולך את התפקיד שלך וכולנו משלימים האחד את השני. לכן משה רבינו היה עניו מאוד מכל האדם אשר על פני האדמה, למרות הגדלות העצומה בה ניחן כ"איש האלוקים" שלא היה כמותו ולא יהיה אחריו. שכן משה ראה עצמו כמשרת ואם כן מה מעלתו על האחרים? לו יש תפקיד אחד ולאחר תפקיד אחר וכולנו עובדים כצוות.

נאמר זאת כך: יהודי לוקח את הקב"ה ככזו רצינית, עד שאינו צריך לקחת את עצמו ברצינות...

מנגד, המדיינים חיו בתפיסה של **עצמיות**. כל אחד הוא יצור לעצמו והמשמעות שלי נגזרת מהמקום בו אני תופש. לכן אדם מתנפח עוד ועוד ושוקע בעצמו במטרה להצדיק את קיומו. זה השורש האמתי של המחלוקת: אין כאן בעיה עם מה שההוא אמר, אלא מהעובדה שעוד מישהו נמצא כאן ותופש מקום. אם עוד מישהו מצליח או עושה דבר נכון - אני מרגיש קטן יותר ויוצא למלחמה נגדו.

נרחיב הדברים (עם נקודות שלא כתובות במאמר): מלחמות פורצות בגלל איום. צד אחד מרגיש מאוים ואז מקדים רפואה למכה וממהר להכות לפני שייפגע בעצמו. פרעה מלך מצרים חש איום דמוגרפי מצד העם ההולך ומתפתח בשולי ארצו וזמם להשבית את הילודה היהודית. בלק מלך מואב חשש מהעם שאמור לעבור בגבולו ולכן

7 אבי נהג לומר שהסיפור הזה עיצב אותו כרב: כשאבי היה רב צעיר בתחילת דרכו, הוא ירד במדרגות 770 בניו יורק להיכנס לבית המדרש. פתאום ניגש אדם והתחיל לצעוק: "הרב אשכנזי תעזור לי, תציל אותי. כל ההשקעה שלי עומדת לרדת לטמיון". אותו יהודי פתח מאפייה ברחוב קינגסטון בשכונת קראון הייטס, הוא השקיע המון כסף להקים מקום יפה, לקנות תנורים וציוד ולהביא עובדים וכו'. הוא רק התחיל להתבסס והנה בא אדם משכונה אחרת והקים לצדו מאפייה מתחרה. "הוא יהרוג את העסק שלי", תאמרו לו שהוא משיג גבול.

אבי לא היה יכול לעזור לו, שכן מבחינה הלכתית מותר לפתוח עסק מול עסק. התחרות תהיה טובה לכולם והטוב ביותר ינצח. אמנם רבנו הזקן כותב שממירת חסידות, אין נכון לפתוח עסק קרוב לעסק אחר, אבל אבי לא היה יכול לתבוע מאותו מתחרה לנהוג במידת חסידות.

אבי העריך שאותו יהודי נסעה, לא יקבל מסר כזה מרב צעיר ולכן הציע ללכת לרב מבוגר שביצע את דעתו. אבי צעד עמו אל הרב מרדכי הארליג, מרבני השכונה, והוא ענה כרעת אבי שמבחינה הלכתית אי אפשר לעצור את פתיחת העסק המתחרה. "אבל מה יהיה עם הפרנסה שלי?", בכה האיש. הרב הארליג הביט בו נחרצות: "תשמע אברך, התורה לקחה בחשבון את כל התוצאות של הפסיקות שלה והיא לא תקבע הלכה שתגרום נזק. אם ההלכה מתירה את שתי

מאמר החלצו תרנ"ט: מדין הוא מלשון מדרן ומריבה, דעניין קליפת מדין הוא הפירוד וההתחלקות, שהוא ההיפך לגמרי מסטרא דקדושה, שהוא בחינת האחדות דווקא. אמנם יש לו איזה טענה למה הוא שונא את חברו, אבל זה שבא אחר כך, שמצא תואנה ועלילה להצדיק את עצמו, אבל האמת היא שאינו יכול לסבול זולתו, והסיבה היא **הישות שלו**, שהוא חשוב בעיני עצמו ומרגיש עצמו מאוד בכל פרט ופרט, והזולת בהכרח ממעט מציאותו ולכן אינו יכול לסבול אותו.

ממנה. הוא החליט לגרום לה ליהנות כמו שלא נהנתה מעולם. הוא ניגש לבוס שלו וביקש לצאת מהעבודה שעה מוקדם. הוא הגיע הביתה שעה לפני אשתו והחל לפעול במהירות: רחץ את הכלים וסידר את החדרים. ביום השני עבר לנקות את האבק בארונות. ביום השלישי הכין לה ארוחת צהריים כמו שלא עשה מאז השבע ברכות, וביום הרביעי קיבל את פניה דיסק מוזיקה מהלהקה האהובה עליה.

היא הייתה בטוחה שהוא שיכור, אחר כך חשבה שהוא מחפש תשומת לב, בהמשך השתכנעה שהוא עובר משבר, עד שלבסוף לא נותרה ברירה והיא התחילה ליהנות. אחרי שבוע הרגישה לא נעים לעמד מהצד וביקשה מהבוס שלה לצאת שעתיים מוקדם מהעבודה כדי להפחית אותו.

חלפו 29 יום של "ירח דבש" מאושר כזה, והבעל קיבל טלפון מהרב: "אתה זוכר מה קורה הלילה, אני מפעיל את הקללה..." - "אוי לא", הוא צעק לתוך השפופרת, "אולי נמתין עוד חודש..."

המקום העיקרי בו אתגר האגו עומד למבחן תמידי, הוא בתוך הבית, היכן שאנו מתגלים באמת. רוב הסכסוכים בין בני זוג נובעים ממקום אחד: אגו, שמוביל לקושי לראות את הזולת. בני זוג מאושרים הם כאלו שהתברכו ב"מסוגלות זוגית", ביכולת בריאה להכניס את הזולת לתוך חייהם **ולראות אותו**. לוותר, להשקיע, להפחית ולדעת לבקש סליחה. מנגה, בני זוג שמתקשים לחיות יחד, זה בראש ובראשונה בגלל ההתבצרות של כל אחד בתוך עצמו וההתנגדות לפנות מקום לזולת.

מי שאמר זאת טוב מכולם היה החכם מכל האדם: שלמה המלך מסכם בשני משפטים את התובנות שלו בנושא הזוגיות. מעניין להקשיב לו כי שלמה צבר את הניסיון הרב ביותר בנושא. אחרי הכל, היו לו אלף נשים, אלף התנסויות ומקרי בוחן.

בספר משלי אומר: "מצא אשה - מצא טוב". אדם שמצא אישה - השיג את הטוב המושלם. הוא אינו צריך עוד דבר וכל השאר מותרות. בספר קהלת אומר: "מוצא אני מר ממוות את האישה". החתונה גרועה מהמוות. המוות נגמר ברגע אחד, וזה סבל מתמשך של שמונים שנה... ובכן, איך אדם אחד - גאון שכתב את ספרי החכמה בתנ"ך - יכול להציב שתי תפיסות סותרות?

תשובה חסידיית מוצאת את ההסבר בתוך הפסוקים: המשפט הראשון אומר "מצא אישה", ואילו המשפט השני אומר: "מוצא אני". לא מדובר כאן על שתי נשים, אלא על שני גברים. הראשון "מצא אישה", הוא מפנה מקום לאשתו ונענה לה. הוא רואה אותה, מתאמץ לרומם אותה ויודע לבקש סליחה כשצריך. השני הוא "מוצא אני", הוא לא שמע על קיומו של עוד מישהו חוץ ממנו. עד גיל 25 הוא הציק לאימא שלו ועכשיו הוא עובר להציק למישהי אחרת. ואז חס ושלום יהיה "מר ממוות". הוא יתעקש לכאן, היא תתעקש לשם והחבל ייקרע.

נסיים בסיפור חביב: בני זוג חוו קשיים איומים. אחרי מריבה אחת יותר מדי, הרגיש הבעל שזהו זה, נגמרו לו הכוחות. הוא הלך לרב 'מקובל' וביקש לקלל את האישה שהיא תלך מהעולם. זה או הוא או היא. הרב עצם את העיניים, הדליק נרות, ביקש את השם שלה ושם האימא שלה, ואמר שהוא הגיע עד אוצר הנשמות בגן עדן וראה שאפשר לעשות את זה, אבל לפני כן עליה ליהנות חודש מהחיים.

הבעל השתכנע שכדאי לו לסבול חודש אחד ואחר כך להתפטר

המאפיות - הפירוש הוא שאתה תשגשג ותצליח במקום שלך".

אחרי תקופה ביקר אבי בניו יורק ושמע מאותו אברך שהוא מתפרנס היטב ב"ה. אבל היה עוד פרק קשה ועצוב: רב השכונה, הרב זלמן שמעון דבורקין ע"ה, קרא למתחזה ואמר לו שממדת חסידות לא נכון לפתוח עסק קרוב לעסק הראשון, שעושה צעדים ראשונים לשרוד. האיש סירב לשמוע והמשיך בדרכו. אחרי כמה חודשים הוא נפטר בפתאומיות ולא נהנה ממעשה ידיו. העסק שלו המשיך אמנם להתקיים, אבל הוא כבר לא היה שם.

כתיבת הדרשות והשיעורים והפצתם באופן חופשי
מתאפשרת בתמיכתם של שלוחי הרבי ברחבי תבל
ובחסותו האדיבה של הנגיד החסידי

ר' שניאור ורעייתו יוכבד שיחיו מינסקי

להצלחה רבה בכל ענייניהם
ולעילוי נשמת מרת
שיינא בעשא בתיה בת יוסף דב

השיעור המלא באתר
haravshneor.co.il